

MATUMIZI MEMA YA VIAKIFISHI KATIKA UIMARISHAJI WA MAWASILIANO KATIKA LUGHA YA KISWAHILI: MFANO WA RIWAYA YA MKAMANDUME

ELIUD T. MUSOTSI, FRIDA A. MIRUKA & BERNARD O. OKAL

Lugha ni nyenzo muhimu katika mchakato wa mawasiliano, hali inayofanya nyenzo hii kuweza kuchanganuliwa kwa njia mbalimbali. Katika jitihada za kuichunguza na kuichanganua lugha, imebainika kwamba kuna uhusiano wa ufaano kati ya miundo ya lugha na dhima yake. Huu ndio uhusiano ambao hutumiwa na wasanii kifasihi kuunganisha mifumo ya lugha inayotumika katika matini na kuafikia ruwaza zao. Hali hii inatokana na uwezo wa kufulikana kwa lugha kama chombo cha mawasiliano, ambao pia unaipa lugha uwezo wa kusukwa tofauti kwa mujibu wa dhima tofauti na hivyo basi kuendeleza grafolojia. Grafolojia ni mojawapo ya viwango vya uchanganuzi wa kiisimu kimitindo. Hata hivyo, umuhimu na nafasi ya grafolojia kama kiwango cha uchanganuzi wa matini hudhihirika katika umitindo na mbinu mseto. Kwa hali hiyo, watalaan wengi wakiwemo Halliday, McIntosh na Strevens (1964) wamefanya utafiti kuhusu jinsi mchepuko wa kigrafolojia unavyoathiri ufasiri kimaana na kuzalisha athari zingine za kiujumi katika matini. Miiongoni mwa vipengele vya kigrafolojia ambavyo wamevitaja kwamba vinaibua athari tofauti katika matini ni viakifishi. Ingawa uandishi wowote, uwe wa jadi au wa leo unahitaji kuzingatia matumizi mema ya viakifishi, hivi leo kumeshuhudiwa ukiukaji wa matumizi ya vipengele hivi katika shughuli za kijamii. Ni kwa ajili hii ndiposa makala haya yameandaliwa yakilenga kuchanganua aina mbalimbali za viakifishi, herufi kubwa na mchangano wa alama hizi katika uimarishaji wa mawasiliano katika lugha ya Kiswahili. Aidha makala haya yametayarishwa kwa kuchanganua yaliyomo katika riwaya ya kisasa ya *Mkamandume* (2013) huku nadharia ya Sarufi Amilifu Mfumo (SAM) iliyoasisiwa na Halliday ikiongoza utafiti huu.

Utangulizi

Waandishi hutumia mikakati mbalimbali katika kuendeleza kazi zao ili kuwasiliana na vile vile kuziimarisha kidhima. Miiongoni mwa mikakati inayodhihirika moja kwa moja katika uandishi ni grafolojia ambayo ni aina mojawapo ya kiwango cha uchanganuzi wa kiisimu kimitindo. Uchanganuzi wa maandishi unaweza kushughulikiwa na nadharia ya *Sarufi Amilifu Mfumo* (SAM), inayojishughulisha na jinsi lugha inavyotumika katika miktadha mbalimbali ya kijamii kuafiki dhima mahususi.

Ngara (1982) anasema ya kwamba dhana ya grafolojia inajihuisha na mwendelezo, herufi kubwa, taipografia, mlazo, aya, rangi miiongoni mwa vipengele vingine vingi vinavyodhihirika katika maandishi na ambavyo huwa na athari mbalimbali kwa msomaji. Adegoju (2008) anamshadidia Ngara (*keshatajwa*) anaposema kuwa viakifishi ni alama za mwandiko zinazoonekana kwa macho makavu ambazo hutumika kwa umakini katika mistari iliyo kwenye mwambatano katika matini. Kulingana naye, mwandishi anayedhihirisha matumizi mema ya viakifishaji ni yule anayeweza kulinganishwa na mhandisi katika lugha na kwa kufanya hivyo, kipawa chake cha umitindo hudhihirika.

MATUMIZI MEMA YA VIAKIFISHI

Maana ya viakifishi

Viakifishi ni mojawapo ya vipengele vya kigrafolojoa ambavyo hutumika katika uandishi. Chukwu (2010:162) anaeleza kwamba viakifishi ni alama za mwandiko zinazoonekana na pia kusikika mtu anapotoa kauli, na ambazo hutumika kirasmi katika mwambatano wa maandishi kinasaba. Anaendelea kusema kuwa alama hizi hazitumiki tu kwa kuzingatia kaida zilizozoleka bali hutekeleza dhima ya mwandishi kimawazo na kwa hali hiyo, kuendeleza upekee wa mwandishi kimtindo. Hii ni kusema kuwa kuna uwezekano wa mwandishi kuzitumia alama hizi tofauti na kaida zilizozoleka.

Dhana ya viakifishi inahusu matumizi ya alama hisi, ving'ong'o, vistari vifupi, alama za kunukuu, vinyota, udondoshaji, mabano, koma, koloni, semi-koloni, kikomo pamoja na viulizi. Uwasilianaji kimaandishi huwa na vipengele vya kisarufi ambavyo hujumulisha mofimu, neno, vishazi, vifungu na sentensi vinavyotumika kusimba ujumbe. Kisemantiki, vipengele hivi huwa na ujumbe unaohusu ulimwengu lakini kimfumo, huzingatia sintaksia ya lugha husika. Kwa mujibu huu, viashiria na viashiriwa vya kigrafolojia vinapopangwa kuwasilisha ujumbe, haviwezi kuibua maana bila kupambwa na viakifishi na mwandiko. Viakifishi vinapotumika vyema na mwandiko katika matini, vinazua dhana ya madaha katika matini, ufungamano na ubembelezi. Matumizi mema ya viakifishi, pamoja na vipengele vingine vya uchapaji humtambulisha mwandishi mwema kimtindo.

Chukwu (2010:161) anadokeza kuwa viakifishi ni alama muhimu katika uandishi ingawa watu wachache wanafahamu dhima inayotekelawa na vipengele hivi katika matini. Edgar Allan Poe akirejelewa katika Chukwu (k.t.h: 161 anadai kuwa mwandishi yejote anayepuuza matumizi ya viakifishi katika uandishi wake huwa anaihatarisha kazi yake pakubwa kwa kuiweka katika hali tatanishi, hivyo basi kuifanya kutolewaka. Anasema kuwa viakifishi ni alama za mwandiko ambazo kwa utaratibu fulani, hujumulishwa katika matini kwa kuzingatia kaida za kimatumizi na hufaulisha dhima ya mwandishi ya kuwasilisha mawazo yake. Anaendelea kutufahamisha kuwa viakifishi huzua upekee wa mwandishi kimtindo katika matini kutegemea matumizi mema yavyo.

Aina ya viakifishi

Chukwu (2010:162) ameviainisha viakifishi kwa makundi matatu yafuatayo; viakifishi vya neno, vya ndani na vya tamati.

Viakifishi vya neno

Kama anavyodai Chukwu (2010:163), hivi ni viakifishi ambavyo hupachikwa katika neno, na hujumlisha ving'ong'o, vistariungio, alama za kunukuu na vinyota.

Ving'ong'o [']

Kisarufi, ving'ong'o huwakilishwa na alama iliyomo katika mabano. Chukwu (2010:175) ameeleza kuwa ving'ong'o ni viakifishi vya ndani kwa vile vinapachikwa katika neno. Kwa mujibu wake, alama ya ving'ong' huendeleza sauti ya ung'ong'o mionganoni mwa maneno ya Kiswahili kama vile ng'ombe, ng'ambo na mengine. Mfano: *Ng'ombe na ng'onzi walioagizwa kutoka ng'ambo waling'wenywa na ngwena, ujumi hudhihirika katika utamkaji wa maneno yenye sauti ya ung'ong'o.*

Ving'ong'o vile vile hutumika kuendeleza dhana ya udondoshaji katika usemi. Ulimwengu wa leo umeathirika na udondoshaji pakubwa mno, hususan katika mawasiliano kuitia kwa mitandao ya kijamii kama vile *Facebook* na *Whatsapp* ambapo kwa sababu mbalimbali, watu wamekuwa na uzoefu wa kutumia arifa fupi kuitisha ujumbe wenye maana kamilifu kwa mfano katika arifa: *Juma, umefika wapi?* Jibu kama vile *n'ja* linatarajiwaa na hivyo basi kuonyesha dhima ya alama hii katika lugha ya Kiswahili.

Katika riwaya ya kisasa ya *Mkamandume* (2013), ving'ong'o vimejitokeza katika maneno mbalimbali kama vile *n'najua, n'na, kinying'inya, kujisibabi, n'takueleza, nd'o ivyo, kung'ang'ania, baba'ake, kumong'onyoa, kumng'oa, linaning'inia, kulimung'uya, mama'ke, ng'o, n'toke, ng'ambo, n'na, ak'endan'kuvute, tu'sende, maka'zi, ye, mi, us'o, waona'ni, aking'ong'ona* mionganoni mwa mengine mengi. Katika maneno haya, imedhihirika wazi kwamba kuna vijenzi vya maneno ambavyo vimechunwa kama vile *n'najua* badala ya *ninajua, n'kuvute* badala ya *nikuvute*. Kwa kutumia ving'ong'o, suala la uchumi katika lugha hudhihirika kufuatia kupunguzwa kwa vijenzi vya vipashio hivyo katika lugha.

Katika mdahalo, matumizi ya ving'ong'o huwa na lengo la kuipa lugha sura ya kimazungumzo kama washairi wafanyakyo huku matamshi yakiendeleza hisia za wasemaji. Hata hivyo, tunaweza kukisia kuwa ving'ong'o vinapotumika kimaandishi, vinazua suala la uchumi katika lugha kwa vile idadi ya viambajengo vya lugha (mofu) huwa imepunguzwa bila kuhitilafiana na uwasilishaji wa ujumbe.

Kipacha (2003:153) katika kuishughulikia mojawapo ya lahaja ya Kiswahili ya Kipemba, ameainisha leksimu za lahaja hii ambazo zinadhihirisha wazi matumizi ya alama ya ving'ong'o katika udondoshaji wa maneno. Hii inajitokeza katika maneno kama vile s'emeji badala ya shemeji, s'ingo badala ya shingo mionganoni mwa mengine, kando na utokeaji wa mofimu tofauti kama vile 'igori badala ya kigoli. Katika jitihada ambazo Kipacha (*keshatajwa*) amezitekeleza, dhima nyingine ya alama hii inajitokeza katika lugha ya Kiswahili ambayo ni kutambulisha aina za lahaja za Kiswahili kama ambavyo imejitokeza katika lahaja ya Kipemba.

MATUMIZI MEMA YA VIAKIFISHI

Kistariungio [-]

Crystal (1992) katika Chukwu (2010:182) anasema kwamba kiakifishi hiki pia kinajulikana kama kistari kifupi na hudhihirisha kufungamanishwa kwa sehemu za neno. Anaendelea kueleza kuwa alama hii huwa na matumizi yafuatayo kwa ujumla. Kwanza inatumika katika usilabishaji. Katika hali hii, kistariungio huunganisha silabi zilizotenganishwa kwa mfano: *kala-mu*. Pili, alama hii hutumika kuunganisha maneno mawili ambayo msingi wa maneno hayo ni mizizi changamano kwa mfano: *Mbwa-koko* aliuma *mwana-haramu*. Nawatuma kama *wana-kondoo* mionganoni mwa *mbwa-mwitu*.

Kistariungio vile vile hutumika kurejelea au kuonyesha tarehe kwa mfano: *water wengi walikufa tarehe 07-08-1998 nchini Kenya kulipotokea kisa cha ugaidi katika jumba la Cooperative House*. Pia kistariungio hutumika kuunganishia kiambishi ‘ki ‘katika majina ili kuendeleza dhana ya udunishaji kwa mfano *ki-mwana* (mwana mdogo).

Alama za kunukuu [‘’] [“ ”]

Kwa mujibu wa Crystal (1992) katika Chukwu (2010:182), alama hii inaweza kujitokeza moja moja au mbilimbili kutegemea anayeitumia pasipo na kuhitilafiana na dhima yake. Anaendelea kusema kwamba inapotumika katika hali yoyote ile, huwa inadhihirisha kuwa usemi huo ni halisi, yaani ule uliotoka kinywani mwa mzungumzaji. Kwa hivyo alama hizi hutumika kunukuu usemi halisi, kunukuu anwani za vitabu, mashairi, nyimbo na majarida kando na kutaja nukuu zingine katika matini kwa mfano: “*Njoo hapa*”, *Juma alimwamrisha Abdalla*.

Vinyota [***]

Aidha vinyota ni mionganoni mwa viakifishi vya ndani ambavyo Chukwu (2010) na wanzake hawakuvitaja wala kuvishughulikia. Hata hivyo, vinyota huwakilishwa na alama za vinyota vitatu. Alama hizi hutumika kimatini kutekeleza dhima mbalimbali zikiwemo zifuatazo. Kwanza vinatumika kuonyesha neno ambalo litafafanuliwa zaidi baadaye. Kwa mfano: *Alipopata nafasi ya kuingia shule ya upili ya Starehe***, mwanafunzi huyo alijawa na furaha tele. ***Starehe ni mojawapo ya shule zinazotoa matokeo mema nchini Kenya.*

Vile vile vinyota vinatumika kuleta usafidi katika lugha kwa kuficha herufi au silabi katika neno ili kupunguza ukali wa neno au maneno yasiyo na nidhamu au maneno ambayo yakinakwa waziwazi, huenda yakaleta maudhi fulani kwa mfano: *Rais aliwaita wananchi m*** ya kuku*. Katika mfano huu: vinyota hivi vimetumika kuficha herufi [afi] na ikiwa herufi hizi zingejumulishwa katika ukamilifu wa neno hili, lingekuwa ‘mafi’, ambalo ni neno la kuudhi likitumiwa katika hali ya kawaida na mtu wa cheo cha Rais.

Viakifishi nya ndani

Kama anavyodokeza Chuku (2010:166), viakifishi nya ndani hujumlisha kipumuo (,) koloni au nukta mbili (:), nukta kituo au semi koloni (;), paradesi (), udondoshaji (...), kareti (^) na deshi (—). Okunoye na Odebunmi (2003:297) anasema kuwa viakifishi nya katika pia vinaitwa viakifishi nya maneno na vinatumika kudhihirisha kukatizwa kwa mfululizo wa mawazo kinasaba katika sentensi. Anasema kuwa katika hali hii, ile kasi ya kusoma hupunguzwa wakati viakifishi nya katika vinapotumika ili kumwezesha msomaji kushika mawazo mapya, yanayoongezwa au kuondolewa katika matini na lengo la kumwezesha msomaji huyo kuuchukua mkondo mpya ambao maandishi yameegemea.

Kituo, Koma au Kipumuo [,]

Chukwu (2010:166) anasema kuwa alama hii huwa na dhima mbili; kuonyesha pumziko fupi katika sentensi na pia kutenganisha viambajengo nya sentensi. Hata hivyo, Solomon na Chuah (2009) wanatueleza kuwa alama hii ina matumizi zaidi ya alivyoeleza Chukwu (keshatajwa). Wanadai kuwa alama hii hutumika kutenganisha maneno katika orodha kwa mfano: *Kudai mapenzi ni haki yake Time, kwa hivyo alikuwa tayari kumkabili tena Soud, mama'ke au hata baba'ke mripuo moto usiozimika*. Alama hii pia hutumika kutenganisha kirai au mawazo katika sentensi ikiwa kirai kielezi kinatangulia kirai kikuu, kwa mfano: *Kwa vyovyote vile, kila mtu siku hizi hubeba msalaba wake*.

Alama ya kipumuo vile vite hutumiwa kutenganisha kirai kishirikishi kutoka kwa kirai kikuu ikiwa kuna mabadiliko katika mada kuu, kwa mfano: *Mkamandume alianza kuhisi upepo ukimvaa na kumparamia, yeye na mparapata wake* (mabadiliko katika mada) Mohamed (2013:3). Alama ya kituo pia hutumika kufungamanisha virai visivyo na masharti, ambavyo vinaweza kuwa na masharti, na hivyo basi kuifanya sentensi yote kuibua maana mpya, kwa mfano: *Punde baadaye mimea na miti ikachipua, na ilipochipua ikakua, na hatimaye ikakuza machaka na misitu na rutuba ya nchi ikatapakaa na kuenea* (haina masharti).

Kituo pia hutumiwa kudhihirisha usemi halisi. Huu ni usemi ambao huwa jinsi ulivyotoka katika kinywa cha mzungumzaji, kwa mfano: “Baba, ‘uyoo, baba,” ki-Katija huku kikimfukuzia baba’ake kama kawaida yake kinapomwona akichomoza na mparapata wake Mohamed (2013:13). Matumizi mengine ya kipumuo ni kudhihirisha matumizi ya kauli ya mneni ambayo huwa na dhima mbili. Dhima ya kwanza ikiwa ni kumtambulisha mpokezi wa mazungumzo na kushika makini yake, na ile ya pili ni kuitambulisha mielekeo ya mzungumzaji kwa mzungumziwa (bila kuzingatia ikiwa mielekeo hiyo ni ya kiheshima, kirafiki au hata ya kinaya). Kauli za mneni kwa hivyo hudhihirisha uhusiano uliopo kati ya mzungumzaji na mpokezi wa mazungumzo hayo. Kauli za mneni hujitokeza mwanzoni, kati na mwishoni mwa sentensi.

MATUMIZI MEMA YA VIAKIFISHI

Kipumuo vile vile hutumika kutambulisha maneno katika kirai, katika kijalizo au mrejeosawa, kwa mfano: *Pale Msera, wakati huu, tasnifa iliyozoea kumjia mara nyingi siku hizi, ilimjia tena Mkamandume* (Mohamed 2013:30). Waldhorn na Zeiger (1980) wakirejelewa katika Chukwu (2010:166-169) wanaelezea kuwa matumizi mengine ya kipumuo ni pamoja na kuleta utata katika makala, kwa mfano katika kifungu hiki: *Siku zile, walipofika hapo, yeye pamoja na babake, na majira yaliposadifu kuwa ya ukulima wa mpunga, na baada ya kula chochote walichochukua, waliketi kibandani kutazamaconde waliyokwisha iburuga, au bahari ya mpunga uliokuwa ukitibua mawimbi ya kijani katika mtekenyo wa upopo huku ndege wakicharukwa kudowea kulikwepa jicho la mwanadamu lililokuwa wazi huku mwanadamu mwenyewe akibwata “We, we, we...shiii...uyoooo, haya, haya, haya, haya...toka...toka...toka...oooooo...kimbia...shiii...”* (Mohamed 2013:35). Kwa hakika, hiki kifungu chawenza kupewa fasiri mbalimbali na hivyo basi kudhihirisha kuwepo kwa utata.

Matumizi mengine ya kituo ni kutenganisha mwaka na mwezi katika kuangazia tarehe au sherehe muhimu kwa mfano: *Mei, 27, 2006 na Krismasi ya, 2016*. Kipumuo vile vile hutumika kutaja sehemu za majina ya Kijiografia kwa mfano: *Magofu ya Mkamandume, kisiwani Pemba*. Alama ya kipumuo pia inatumika baada ya maamkuzi na dibaji katika uandishi wa barua, kwa mfano: *Kwa mpenzi, na Wako mwaminifu, Eliud Musotsi*. Matumizi mengine ni katika tarakimu kugawa kwa mafungu ya elfu, kwa mfano: *Mkamandume alikwisha ipangia mangapi zawadi ya 500,000 shilingi kwa tamaa kuwa yeye ndiye angelikuwa mshindi*.

Kando na matumizi yarioangaziwa, kipumuo hutumika kutenganisha maneno yanayokinanza katika usemi kwa mfano: *asali, chungu*. Hata hivyo, Chukwu (2010:166) anaelezea masharti ambamo ikiwa kipumuo kitatumika tofauti, basi kitadhihirisha ukiukaji wa kaida za kiisimu. Anadai kuwa kipumuo kisitumike kutenganisha kishazi kutoka kwa kitenzi. Pia wanasema kuwa kipumuo kisitumike kutenganisha kitenzi kutoka kwa tukio na pia kisitumike kutenganisha kijalizo kutoka kwa kitenzi kiunganishi. Wanasisitiza kuwa kisitumike kutanguliza au kufuata kitajwa au ijisehemu cha kwanza katika mfululizo wa vitu vinavyotajwa.

Kipumuo kimeangaziwa katika miktadha miwili. Muktadha wa kawaida ndiyo ule wa kiisimu. Katika muktadha wa kifasihi, kiakifishi hiki kinatumika kwa mapana katika kuimarisha uchimuzi.

Koloni [:]

Waldhorn na Zeiger (1980) wakirejelewa katika Chukwu (2010:170) wanasema kuwa alama hii hutumika katika maandishi kudhihirisha kuwepo kwa taarifa au maelezo au ufanuzi zaidi unaofuatia kifungu kilichotangulia. Ni alama inayodhihirisha matarajio fulani. Ezugu (2001) akirejelewa katika Chukwu (2010:170) anakubaliana na Waldhorn na Zeiger (weshatajwa)

kwamba koloni ni alama ambayo inamtambulisha na kumtahadharisha msomaji kuhusu chochote kitakachofuatia katika maandishi. Anaainisha matumizi yafuatayo ya koloni kimaandishi.

Kwanza, koloni inatumika kutenganisha taarifa mbili, ambapo ile taarifa ya pili inaifafanua ile ya kwanza. Katika hali hii, ile taarifa inayofafanuliwa huwa ni kirai, lakini kile kirai cha pili hukinzana au hukifafanua kile cha kwanza. Koloni katika muktadha huu hutumika badala ya “kwa hivyo” kwa mfano: *Musa alienda Mombasa kwa ndege: (kwa hivyo) aliwasili mapema*. Alama hii vile vite hutumika kutenganisha sentensi mbili tofauti, ambapo ile sentensi ya pili huelezea sababu za kuwepo kwa ile sentensi ya kwanza. Katika hali hii, koloni inachukua nafasi ya ‘kwa sababu’ kwa mfano: *Yohana aliaga: (Kwa sababu) alihuusika katika ajali mbaya*.

Vile vite koloni hutumika kutaja bidhaa mbalimbali katika orodha. Katika hali hii, koloni inatumika kama ‘yani’ kwa mfano: *Time akabaki kusumbuka kwa kila jambo: fikra pomoni, wasiwasi wa nyuma na mbele, na hasa mbele anakokwenda lakini asikojua*. Pia koloni hutumika kutanguliza nukuu rasmi au nukuu refu, kwa mfano: *Zawadi ya mfanyakazi bora mwaka huu: inakwenda kwa mchapakazi asiyetetereka na ambaye kazi na juhudi zake hapana asiyejua... ‘aliendelea boss*. Pia koloni hutumika kuonyesha mada katika barua au kumbukumbu za m Kutano kwa mfano: *KUH: Ombi Lako la Kujuzulu*.

Alama hii pia ina mchangano mkubwa katika unukuzi kwa mfano katika kunukuu ukurasa wa Bibilia kwa mfano kasisi alisoma *Luka 2:1-6*.

Semi koloni [:]

Ezugu (2001), Chukwuma na Otagburuagu (2002) wakirejelewa katika Chukwu (2010:170-171) wanasema kuwa alama hii hutumika katika uandishi na upigaji chapa. Anadai kwamba kwamba alama hii hutumika katika matini ili kuleta pumziko kwenye taarifa, ingawa pumziko hilo huwa ni refu kuliko kipumo lakini fupi kuliko kikomo kwa mfano: *hatimaye tuliwasili Mombasa; ilikuwa safari ndefu yenyeye uchovu*. Alama hii pia hutumika kutenganisha virai viwili ambavyo tayari huwa vina vipumo kwa mfano: *Ingawa limehodhi katika ardhi pana na kuwanda na kujitanua kwa vyumba vyake vinne, vyoo vitatu, meko mbili, sebule, mabanda yenyeye uwanya wa kutosha wa kuanika karafuu; wanja ambaa unaunganisha sehemu nyingine zilizopanuliwa kila mara ukoo ulipokuwa ukipanuka, siku hizi limebaki gofu lenye kutawaliwa na ukimya*.

Kando na matumizi haya, alama hii pia hutumika kabla ya kielezi kiunganishi kama vile na, hata hivyo, hata ingawa, kando na mionganoni mwa vielezi viunganishi vingine kwa mfano: “Alimsikia yule mpandabaiskeli akimaka huku kwa ustadi mkubwa baadaye, akakwepa pakacha la taka lililotupwa njiani; na katika nukta nyingine, shati lake jeupe lililopeperuka kwa upopo kama mbwa, lilipotea kwenye kona ya kichochoro” (Mohamed 2013:263).

MATUMIZI MEMA YA VIAKIFISHI

Uangalifu kwa jicho la ndani kuhusu matumizi ya kiakifishi hiki unadhihirisha kuwa, kando na kuendeleza mawazo, kiakifishi hiki huleta pumziko fupi kimatumizi.

Mabano []

Tracy (1980) katika Chukwu (2010:172) anasema kuwa alama hii hutumika kutoa maelezo zaidi kuhusu wazo kuu lililomo katika sentensi. Hii ina maana kuwa mabano hayo yanaweza kuondolewa katika sentensi bila kuhitilafiana na maana ya sentensi kimuuundo. Anaendelea kusema kuwa mabano yanaweza kutambulishwa kwa alama za kipumuo au hata deshi kimandishi. Kwa mujibu wake, mabano yanaweza kuondolewa kutoka kwenye sentensi bila kuiathiri sentensi hiyo kimaana, kwa mfano: *Mashuzi yasiyokuwa madogo na ambayo harufu yake huhanikiza na kukirihisha chumba kizima na kumfanya Time (anayekuwa macho) kuziba pua.*

Hata siku moja (haijulikani siku gani, maana siku zilikuwa bado hazijavumbuliwa, wala hakukuwa na Alhamisi wala Ijumaa), mwenyezi Mungu aliteremsha Malelejimema kwa shani yake! Pale aliposema, “Na iwe Malelejimema.” Ikawa (uk.10). Iilitokezea siku kama leo (na leo zilikuwa nyingi siku hizi) basi tu usingizi ulikataa kuja na Time akabaki kusumbuka kwa kila jambo: fikra pomoni, wasiwasi wa nyuma na mbele, na hasa mbele anakwenda lakini asikojua (uk.92). Kwa hakika, kiakifishi hiki kilitumika kutoa maelezo zaidi kwa msomaji, na hivyo basi kuimarisha uchimuzi.

Deshi [—]

Chukwu (2001:173) anasema kiakifishi hiki pia kinaitwa kistari kirefu na anaeleza kuwa kinayo matumizi kadhaa. Kwanza kinatumika kuonyesha kuwa mzungumzaji amebadilisha mawazo kuhusu aliyokuwa akiyasema. Mabadiliko haya ya ghafla huathiri maana na muundo wa sentensi. Pia inatumika kuonyesha mrejeosawa katika usemi kwa mfano: *Likawa limefunga — mbele, nyuma, kulia na kushoto limefunga kote.* Matumizi mengine ya deshi ni kwamba inatumika kuonyesha kuwa mzungumzaji anasitasita katika mazungumzo yake, au amepigwa chenga na msamiati mwafaka ambao alinuia kuutumia kwa mawasiliano yake. Hata hivyo, deshi pia hutumika kuzua hisia za ucheshi kwa vile kule kusitasita kunaifanya kazi ya fasihi kuwa na uhai fulani katika utanzu.

Udondoshaji [...]

Dhana ya udondoshaji inaweza kutazamiwa kuwilikuwili. Kisarufi, hutambuliwa kwa matumizi ya alama za nukta tatu kwa mfululizo. Kifasihi hiki kiakifishi kimepewa mitazamo miwili kwa mujibu wa Wamitila (2008:475). Anaeleza kuwa udondoshaji ni wa aina mbili. Wa kwanza ni ule anaouita udondoshaji mwanzo ambao hutumika kuelezea hali ya kudondo herufi za mwanzo za maneno katika kirai au sentensi kwa mfano: ‘mefurahi, ‘meukubali, ‘mezuka. Udondoshi mwengine ni udondoshi mwisho ambao hutumika kama adhidadi ya

udondoshaji mwanzo. Hapa, sauti au herufi zinazodondoshwa huwa kwenye sehemu ya mwisho ya neno au maneno. Waldhorn na Zeiger (1980) wakirejelewa katika Chukwu (2010:174) wanasema kuwa udondoshaji hutambulika kwa vikomo kadha mfululizo kimaandishi, na kwamba alama hizi zinapotumika katika maandishi, zinadhihirisha kuwa kunu maneno ambayo yamewachwa nje, yaliyo wazi ambayo mwandishi anamtaka msomaji mwenyewe ajijazie.

Wanasema kuwa alama hii pia inatumika kuepuka marudio katika maelezo kwa mfano: *hadi siku ya lahaul... jambo hili mi' n'na hakika... uliyoyasema... hatutayatekeleza*. Pia inatumika kudhihirisha kuwa wazo fulani halikukamilika, kwa mfano: *nataka kuwajuza... lakini tutekeleze majukumu yetu kama walimu*. Alama hii ilitumika riwayani na matumizi yake yaliendeleza uchumi katika riwaya.

Kareti [^]

Watalaan mbalimbali akiwemo Chukwu (2010:175) wanasema kuwa alama hii ina uhusiano wa karibu sana na udondoshaji. Tofauti inajitokeza tu pale ambapo kule kuepuika kwa vipashio fulani vya lugha hakujitokezi kwa hiari bali kunatokana na kule kusahaulika wakati mwandishi anapoandika kwa kasi kwa mfano: *Musa anasoma ^ Kakamega. Chuoni*.

Viakifishi tamati au vya nje

Kulingana na Chukwu (2010:163), hili kundi la viakifishi vya nje pia vinajulikana kama viakifishi tamati na hujumulisha kikomo, kiulizi pamoja na alama hisi.

Kikomo [.]

Chukwu (2010:163) anasema kuwa alama hii vile vile hujulikana kama kituo kikuu. Kwa mujibu wake, alama hii huwa na matumizi mengi kiisimu, na mionganini mwa matumizi anayoyaainisha ni pamoja na kutamatisha taarifa. Alama ya kikomo huwekwa mwishoni mwa taarifa au sentensi kuashiria kuwa taarifa hiyo imefika tamati, kwa mfano: *Mkamandume alianza kuhisi upopo ukimvaa na kumparamia, ye ye na mparapata wake* (Mohamed 2013:3)

Alama hii hutumika kuendeleza dhana ya ufupishaji katika maandishi, kwa mfano: badala ya kusema Profesa Mohamed, S. A. ndiye mwandishi wa riwaya ya *Mkamandume*, tunasema Prof. Mohamed, S. A. ndiye mwandishi wa riwaya ya *Mkamandume*. Hata hivyo, anasema kuwa kikomo hicho huweza kupuuzwa wakati maneno yaliyofupishwa hujumulisha herufi za mwanzo mwanzo mwa kila neno linalofupishwa ili kuibuka na akronimu ya maneno hayo. Kutokana na maelezo hayo, mfano wa akronimu TUKI inatokana na Taasisi ya Uchunguzi ya Kiswahili, CHAKITA inasimamia akronimu ya Chama cha Kiswahili cha Taifa, CCM Chama Cha Mapinduzi mionganini mwa akronimu zingine.

Alama hii pia hutumika kuelezea saa au wakati katika hali ya kawaida, kwa mfano: *Misa ilianza 4.30 za Asubuhi*.

MATUMIZI MEMA YA VIAKIFISHI

Kiulizi [?]

Akishughulikia viulizi, Chukwu (2010:164) anatueleza kuwa ni vya aina mbili. Anakibainisha kiulizi cha kwanza kama kile ambacho kina mzizi -ni, ambacho hujumulisha (ni - ni), (na - ni) na (li - ni), ilihali kile cha pili ni kiulizi ambacho hupewa jibu la ndiyo au la. Kiulizi hiki cha pili hujitokeza katika muktadha wa kitenzi. Hata hivyo, anadai kuwa la muhimu ni kuwepo kwa alama ya kiulizi mwishoni mwa kifungu au sentensi hiyo. Anaendelea kusema kuwa alama hii huwa na matumizi mengi.

Kiulizi hutumika kuuliza swalı, ikiwa kiakifishi hiki kitapachikwa mwishoni mwa kifungu, kwa mfano: *sasa madamu ukweli umeshauona na kuujua Mkamandume, unangojea nini?* Alama hii pia hutumika kuendeleza upekee. Kulingana na maelezo haya, alama ya kiulizi haitumiki katika maswali yasiyo dhahiri kwa mfano: *Nani asiyejua Mkamandume wa zamani? (Swali dhahiri). Mkamandume alijiuliza ikiwa kulikuwepo na ye yote ambaye hakufahamu alivyokuwa zamani (swali lisilo dhahiri).*

Mifano hii ni mionganı mwa mingine mingi ambamo kiakifishi hiki kimetumika katika ujenzi wa riwaya. Hata hivyo, inajitokeza wazi kuwa katika muktadha wa kuzungumza na nafsi yake, *Mkamandume amejaribu kuleta uhai riwayani kupitia kwa alama hii*. Uhai huo, humpa msomaji ufasiri tofauti na katika kufanya hivyo, kazi hiyo inachimuzwa.

Alama hisi [!]

Kwa mujibu wa Chukwu (2010:165), alama hii hupachikwa mwishoni mwa kifungu kudhihirisha hisia nzito. Anasema kuwa katika hali ya kawaida ni nadra kwa watu kuonekana wakitoa hisia nzito ila mtu awapo katika hali ya hatari ndipo ataonekana akidhihirisha hisia zake. Waldhorn na Zeiger (1980) wakirejelewa katika Chukwu (2010:165) wanapendekeza kuwa alama hii itumike kimaksudi kama vile palipo na hatari bali siyo katika hali ya kimzaha kwa mfano: *Nyoka! Hebu nipashe*. Wanadai kuwa, alama hii pia inaweza kutumika kuigizia tanakali za sauti kwa mfano: *Juma alianguka chubwi!*

Aidha kuna vipengele vingine vya kigrafolojia kama vile herufi kubwa ambavyo kidhima hutumika kuashiria dhana ya uchimuzi kimatini. Katika hali halisi, herufi kubwa hutumika mwanzoni mwa kifungu kuashiria mwanzo wa sentensi. Kando na matumizi hayo, herufi kubwa vile vile hutumika kurejelea nomino za pekee kisaufi kama vile jina la mtu kama Uhuru, jina linalotaja milima dhahiri kama vile mlima Kenya mionganı mwa nomino za pekee. Hata hivyo, hivi leo kuna uwezekano wa matumizi hayo yaliyozoleka kukiukwa kisarufi. Angazia mfano unaofuata kwenye kifungu kifuatacho. *VITA havikupunguza usomaji wa vitabu bali vitabu vya KISWAHILI vilinunuliwa na kusomwa kwa wingi*. Katika mfano huu, alama za herufi kubwa zinetumika kinyume na kaida za sarufi ya lugha ya Kiswahili. Hata hivyo, ufasiri wa matumizi haya unaibua jinsi nyingine ya kuichanganua lugha. Katika hali hii, Yeibo na Akerele (2014:13) wanadokeza kwamba herufi kubwa inatumika

kuchimuza maneno vita na Kiswahili, kwa kuyafanya yaonekane zaidi kuliko mengine kimaandishi.

Hali hiyo hiyo ndio inayoshuhudiwa katika matumizi ya vipengele vingine vya kigrafolojia kama vile *mkolezo* na *mlazo* kama ilivyodhihirika katika maneno (*mkolezo* na *malazo*) ambavyo wanasema kwamba vinapotumika katika matini, msomaji wa matini hayo anahitaji kuwa na jicho pekuzi ili aweze kuyafasiri vyema kimaana. Kando na viakifishi, mchepuko kigrafolojia hudhihirika katika lugha vipindi. Lugha vipindi au lugha msimu ni lugha zinazozuka na kisha kufifia jinsi misimu inavyobadilika, mfano wa Sheng' ambayo imetokana na lugha ya Kiswahili na lugha zingine kama vile Kiingereza na hata lugha za kiasili. Hivi leo, uzungumzi wa aina hii umepanuka katika mazingira tunamoishi na kutumika katika kuendeleza futuhi katika fasihi. Kwa mfano ni dhahiri kushuhudia watoto katika cheza cheza zao wakitoa kauli kama vile *Budako mreefu mpaka anaweza ona next week* huku wengine wakishabikia kwa kusema *Maze hiyo ni kali! Hapo umewezwa*. Katika mdahalo wa aina hii, ni wazi kwamba baadhi ya maneno yanayotumika katika mchakato huu yana msingi wa lugha ya Kiswahili ilihali kisarufi hayapatikani katika lugha hii. Kufulikana kwa aina hii kwa lugha ya Kiswahili huwa na lengo la kuendeleza tukio la ujumi katika lugha na hivyo basi kuashiria tukio la kigrafolojia.

Mihimili ya uakifishaji

Mihimili hii itatufaa katika jitihada za kuimarisha mawasiliano bora kupitia kwa maandishi katika lugha ya Kiswahili ikiwa matumizi ya viakifishi yatachangia katika ubora huo. Ikiwa matumizi ya viakifishi huenda yakaleta utata katika matini, basi ni heri mwandishi aepuke kuvitumia. Cha msingi hapa ni uzingatiaji wa maana iliyolengwa na matini ili isije ikapotea. Mhimili huu unashikilia kwamba ni heri kukiuka kaida za kiisimu na kuhifadhi maana iliyolengwa na matini.

Alama hizo zitumike kuendeleza mawazo ya mwandishi. Mhimili huu unaashiria kwamba lazima mwandishi wa matini awe mwenye ujuzi wa kuzitumia alama hizi iwezekanavyo. Kulingana na mihimili hii, ni dhahiri kuwa mwandishi yeoyote mwenye tajriba anahitaji kuzingatia matumizi mema ya viakifishi. Hii ni kwa sababu kazi yake itaweza kufasiriwa vyema.

Hitimisho

Makala haya yameangazia na kujadili jinsi ya kutekeleza mawasiliano mema kikamilifu kwa kutumia lugha ya Kiswahili huku mifano mingi ikitolewa katika riwaya ya kisasa ya *Mkamandume* (2013). Aidha yamejikita katika vipengele vya kiisimu. Ingawa isimu ni wanda pana, makala haya yamejikita katika matumizi ya viakifishi kama mojawapo ya vipengele vya kigrafolojia ambavyo vinatekeleza dhima muhimu katika kuendeleza mawasiliano kutegemea miktadha katika lugha ya Kiswahili. Makala yamezingatia kwa kina aina mbalimbali ya

MATUMIZI MEMA YA VIAKIFISHI

viakifishi na dhima inayotekelawa na viakifishi hivyo katika lugha ya Kiswahili. Mifano mbalimbali imerejelewa katika makala haya, yakichotwa kutoka lugha ya Kiswahili. Imedhihirika kuwa, viakifishi vimegawika katika makundi makuu matatu ambayo ni viakifishi vya nje, vya neno na vile vile vya nje.

Marejeleo

- Chukwu, Ephraim A. 2010. Graphological Elegance of English Punctuations Notations. *Journal of Religion and Human Relations* 1, 3: 162-188.
- Crystal, David. 1995. *The Cambridge Encyclopedia of Language*. Cambridge: Cambrigde University Press.
- Ezugu, Amadihe M. 2001. *Fundamentals of English Language & Literature for Tertiary Institutions*. Enugu: School of General Studies, MT.
- Halliday, Michael A. K., Angus McIntosh & Peter, Strevens (eds). 1964. *The Linguistic Sciences and Language Teaching*. London: Longman.
- Kipacha, Ahmad. 2003. *Lahaja za Kiswahili*. Dar es Salaam: Chuo Kikuu Huria cha Tanzania.
- Okunoye, Oyeniyi & Akin Odebunmi. 2003. Different story, different strategy: A comparative study of Achebe's style(s) in a man of the people and Anthills of the Savanah. *Studia Anglica Posnaniensia: International Review of English Studies* 39: 289-301.
- Mohamed, Said. A. 2013. *Mkamandume*. Nairobi: Longhorn.
- Solomon, John S. & Ai Bee Chuah. 2009. *Dictionary of Correct English Usage*. Oxford: Oxford University Press.
- Waldhorn, Arthur & Zeiger, Arthur 1980. *English Made Simple*. London: W. H. Allen.
- Wamitila, Kyallo. W. 2008. *Kanzi ya Fasihi: Misingi ya Uchanganuzi wa Fasihi*. Nairobi: Vide Muwa.
- Yeibo, Ebi & Comfort, Akerele. 2014. Graphological Foregrounding in Chimamanda Adichie's Purple Hibiscus. *International Journal of Language and Linguistics* 1,2: 9-17.